

I.YUSUPOV SHÍĠARMALARÍNDÁ ÓSIMLIK ATAMALARÍNÍN QOLLANÍLÍW ÓZGESHELIKLERI

Abdullaeva Ayzada Nasurullaevna

QMU Lingvistika (qaraqalpaq tili) qánigeliginiń 2-kurs magistranti

РЕЗИЮМЕ

Ушбу мақолада қорақалпоқ тилидағи ўсимлик номларининг И.Юсупов асарларида қўланилиш хусусиятлари ҳақида сўз юритилади.

Таянч сўзлар: ўсимлик номлари, мева, полиз, ўз маъно, кўчма маъно, аллегория, лексика-семантика, стил, грамматика, морфология, онтоморфогенез, филморфогенез, еволюция.

РЕЗИЮМЕ

В этой статье говорится об особенностях употреблений названий растений в каракалпакском языке в произведениях И.Юсупова.

Ключевые слова: названий растений, фрукт, овощ, прямое значение, переносное значение, аллегория, лексика-семантика, стил, грамматика, морфология, онтоморфогенез, филморфогенез, еволюция.

SUMMARY

In this clause is spoken about features of the uses of the names of plants in the Karakalpak language in products I.Yusupova.

Key ords: the names of plants, fruit, vegetable, direct meaning, portable meaning, allegory, leksika-semantika, stil, grammatika, morfologiya, ontomorfogenez, filomorfogenez, evolyuciya.

Insanlar ósimliklerdiń parıqların sırtqı dúzilisine qaray paydalı hám zıyanlı ósimlikler dep salıstırıp úyrenen. Ósimlikler arnawlı túrde botanika iliminde úyreniledi. Onıń sırtqı hám ishki dúzilisi, paydalı hám zıyanlı tárepleri tiykarınan botanic alımlar tárepinen úyrenilip, analizlengen. Sonıń menen birge ósimlikler tek ġana botanika tarawında ġana emes bálkim til bilimi tarawında, ádebiyat tarawında da ayırıqsha orındı iyeleydi. Ózbek til biliminde eń dáslep ósimlikler morfologiyası yaġnıy fitomorfologiya – botanikanıń bir bólimi bolıp, onda ósimliklerdiń dúzilisi hám forma payda bolıwı barısındaġı nızamlıqların úyrenetuġın pán sıpatında qáliplese basladı. Ósimlikler morfologiyasınıń tariyxıy rawajlanıwı dawamında onnan ósimlikler anatomiyası, ósimlikler embriologiyası, sitologiya ġárezsiz pán sıpatında ajıralıp shıqtı. Tábiyattaġı ósimliklerdiń morfologiyalıq tárepten hár

túrliligin anıqlaw; dúzilisi, organlar hám organlar sistemasınıń óz ara jaylasıwı nızamlılıqların úyreniw; ósimliklerdiń ulıwmalıq dúzilisi hám ayırım organlardıń individual rawajlanıwında (ontomorfogenez) ózgeriwın izertlew; ósimlik dúnyasınıń evolyucion rawajlanıwında organlardıń payda bolıwın túsindiriw (filomorfogenez); forma payda bolıwında hár túrli sırtqı hám ishki derekler tásirin úyreniw ósimlikler morfologiyasınıń tiykarǵı mashqalalarınan biri bolıp esaplanadı.

Áyyemgi grek medicina ilimi alımı Aristoteldiń shágirti Teofrast (eramızdan aldınǵı IV-VII ásir) óziniń “Ósimlikler haqqında ilimiy isler” shıǵarmasında 480 túrli ósimliktiń tamırı, japıraǵı hám gúl dúzilisi kórsetip erge edi. Shıǵıs pániniń rawajlanıwında ósimliklerdiń salıstırmalı morfologiyasınıń jaratılıwında Ibn Sino (Avicena (980-1037)) xızmetleri sheksiz. Ol óziniń 280 ilimiy jumıslarınıń 30 ın tábiyat ilimine baǵıshlaǵan. Atap aytqanda, “Medicina pániniń nızamları”, “Tiri organizmlerdiń klassifikaciyası haqqında” sıyaqlı shıǵarmalarında kópshilik paydalı ósimliklerdiń quramı, xarakterli táreplerin, emlewde paydalanıw jolların kórsetip bergен [1].

XVIII ásirge kelip shved botanigi K.Linney botanikalıq atamalar rawajlanıwın ámelge asırdı. Ol jaratqan ósimlikler sistematikasında 1000 ǵa jaqın atamalar jámlengen. Ósimlikler morfologiyası pániniń rawajlanıwında nemis tábiyatshı alımı hám shayırı I.V.Gyoteniń “Ósimlikler metomorfozı haqqında tájiriybeler” (1790) shıǵarması áhmiyetli orın iyeleydi. Keyinshelik ósimlik organlarınıń kórinisi ózgeriwi haqqındaǵı pikirler rus akademigi K.F.Volf (1759) hám shved botanigi O.N.Dekandol (1827) tárepinen hám bayan etilgen. Botanika pániniń barlıq tarmaqlarınıń rawajlanıwında Ch.Darvinniń evolyucion táliymatı tiykarǵı orındı iyeleydi (1859). Ósimliklerdiń evolyucion morfologiyası rawajlanıwına Oraylıq Aziya alımlarınan Ye.P.Korovin, I.A.Raykova, M.G.Popov, M.V.Kultisov, V.P.Drobov, K.Z.Zokirov, R.V.Kamelin, V.K.Vasilevskayalardıń xızmetleri úlken. Olar ıssı hám suwıq ıqlım shárayatında ósiwge maslasqan ósimliklerdiń morfologiyalıq qásiyetlerin úyrengen. Ósimlikler morfologiyası júdá áyyemnen úyrenile baslanǵan [2].

Ósimlik atamaları – tildiń uzaq tariyxqa iye bolǵan bir qatlamı. Ósimlik atamaları xalıqtıń jámiyetlik-siyasiy, mádeniy rawajlanıwı menen tikkeley baylanısı, tájiriybede sınaǵanlıǵı, úrp-ádet dástúrler menen baylanıslı bolıwı menen sózlik quramdaǵı basqa qatlamlardan ajralıp turadı. Usınday áhmiyetli derekler házirgi waqıtta umıtılıp barmaqta. Sebebi házirgi ilim hám texnikanıń rawajlanıwı, awıl xojalıǵı hám medicinanıń integraciyalasıwı kóplegen ósimlik atamaların qollanıwdan shıǵıp qalıwına sebep bolıp atır. Olardıń ornın xalıq aralıq (internacional) sózler iyelemekte. Sonıń ushın da xalqımız dóretken biybaha til

baylígımız bolğan ósimlik atamaların saqlap qalıw, olardı izertlew qaraqalpaq til biliminde áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp qalmaqta.

Hár bir xalıqtıń ana tiliniń sóz marjanların saqlawda, keleshek áwladqa jetkerip beriwde shayır-jazıwshılardıń ornı girewli. Qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń qalıplesiwinde klassik shayırlarımız bolğan Jiyen jıraw, Kúnxoja, Berdaq, Ájiniyaz shayırlar qanday orın tutqan bolsa, bul tildiń ele de rawajlanıwında, áwladtan-áwladqa miyras bolıp ótiwinde, leksika-semantikalıq, grammatikalıq hám stillik jaqtan bayıwında Ózbekistan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayırı Ibrayım Yusupovtıń qosqan úlesi ayırıqsha boldı. Qaraqalpaq ádebiyatı klassik shayırları shıǵarmaların tili boyınsha bir qansha izertlew jumısları alıp barıldı [3]. Biraq XX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń kórnekli wákılleriniń biri I.Yusupov shıǵarmaların tili ele de tereńirek izertlewdi talap etedi.

Ózbekstan qaharmanı, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayırı I.Yusupov óziniń shıǵarmalarında hár bir sózge itibarlılıq penen qarap, tildiń hár bir kórkemlew qurallarınan sheberlik penen paydalanıp, olardı tańlap alıp kerekli orınlarda dál jumsay alǵan qaraqalpaq poeziyasınıń shıńı bolıp esaplanadı. Shayırdıń hár bir dóretpesiniń, qosıǵınıń hátte qosıqlarınıń hár bir qatarınıń búgingi kúnde xalqımız tárepinen qásterleniwiniń sebebi de onıń til qurallarınan júdá orınlı paydalana biliwinen bolsa kerek. Hátteki ósimlik atamaların da I.Yusupov óz shıǵarmalarında júdá sheberlik penen paydlanganın kóremiz.

Biz bul maqalamızda qaraqalpaq tilindegi ósimlik atamaların I.Yusupov dóretpelerinde qollanıwı haqqında sóz etpekshimiz. Shayır shıǵarmalarında ósimliklerdiń hár qıylı tematikalıq toparlarǵa kiretuǵın túrlerin ushıratamız. Olar tómendegiler:

1. Miywe atamaları: *ánjir, apelsin, erik, júzim, almurt, shabdal, alma, jiyde* hám t.b. Mısalı:

Ánjir, apelsini, hindi chayları,
Stanciyańa túser náwbeti keldi.

(Poezd emes eldiń dáwleti keldi)

Erik baǵdań usha basların
Shıǵır tallar tınıq suwlarǵa
(Gúz kórinisi)

Shet-shebirsiz júzim oypatlıǵında,
Yantar solqım úzgen jaslarǵa qara!
Almurtlar uwıljıp tawdıń ıǵında,
Gigant sharaynaday Kaspiy jarqırar.

(Daǵıstan tawlarında)

Terekli el boldı biz ósken óńir,

Biraz erik, shabdal bağı bar edi.

(Búlbil uyası)

Alma meken dedim uwiljip pisken,
Boyınan ıshqınıń sáwiri esken,
Bilekтей qos burım bóksege túsken,
Bir qosa jupqasın basqa shalǵan qız.

(Búlbil uyası)

2. Palız atamaları: *qawın, ǵarbız, ǵúlabı, tornabat* hám t.b. Mısalı:

Tuqımnan *qawın* torlatar,
Shólge bostan ornatar,...

(Usı jurtqa hayranman)

Bir kisi baratır *ǵarbız* kótergen

(Bir baxıtlı adam baratır)

...Biraq jemisi joq tatlı,
*ǵúlabı, tor nabatı*mday.

(Bul jer ele zor boladı)

3. Dánli egin atmaları: *salı, biyday* hám t.b. Mısalı:

Qansha kóp tiyeseń *paxta, salı*ndı,
Bul jol sonsha ǵurǵınlatar halıńdı...

(Poezd emes eldiń dáwleti keldi)

Bes *biydaydan* - bir shórek,
Bir shigitten – júz ǵórek,
Shıbıq shanışsa – bayterek,
Bilimine hayranman.

(Usı jurtqa hayranman)

4. Texnikalıq daqıllar: *paxta, kendir* hám t.b. Mısalı:

Bayaǵı kebirlik *paxta* jer bolǵan,
Aq jaylar kóbeyip sıbaylas qonǵan.

(Tallı jaǵıstaǵı eske túsiriwler)

...Sol bir *kendir* iyisin men endilikte,
Hesh bir átir suwdan tappadım biraq...

(Tallı jaǵıstaǵı eske túsiriwler)

5. Terek atamaları: *qaraǵay, lipa, emen, aq qayıń, ǵújim, tal, aq tal, aq sókit,*
shınar, akaciya, qaraman, jánewit, arsha aǵashı, shırsha hám t.b. Mısalı:

– Aytshı, sen, hawalı narat- *qaraǵay*,
Ne degen biyik hám dúziwseń sonday?

(Tatarstan jollarında)

ǵújim, ǵújim! el sániseń,

A'gashlardi'ni sultanisa'n...

(Romantika)

Úy aldında ósken *aq tal'ga* olar...

(Shayir hám ájel)

“*Shinar* sen qalaysha bir jerde turip,

Úsh júz jil jasaysa'n? Úyretshi ma'gan”,

(Ta'nlawli shi'garmalarini'ni 2 tomligi, 1-tom)

6. Puta atamaları: *selew, aq selew, jingil, seksewil, qarabaraq* hám t.b. Mısalı:

Sı'nqıldısın qoyıp móddir bulaq ta,

Selew shópler jasıl shashın jay'ganday,

(Poshsha tor'gaydini'ni ólimi)

Salma'gi mısalı pil súyegindey,

Súyemen shól perzenti *seskewildi*.

(Seksewil)

Óytkeni bir *qarabaraq* –

Shóp emes goy adam degen,

Tere'n tamir ur'gan daraq,

Watan degen, Watan degen!

(Kewildegini ke'n dúnya)

7. Ot-shóp atamaları: *qamis, qiz'galdaq, jo'nishqa, gul'te, bes biyday, uriq, atqulak, jantaq, zakiwan, nar qamis, sutilmek, juwsan, suyrik, qizil sora, baqatosqin, kók shala'n, sora, aqbas, palati, she'ngel, tuyesi'nir, adiraspan, quwray, andiz* hám t.b.

Mısalı:

Tallar japıraq tókti, *urıqlar* quwrap,

Tek te *atqulaqlar* jawdirasadı...

(Tallar japıraq tókti, urıqlar quwrap...)

Birewleri jolında jan órtegen,

Xoshemeti jumsaq *jo'nishqa gul'teden*,

(Sáwbetli aqsham)

Átiraptı bastı *qizil soralar*,

Baqatosqin kók shala'nga oralıp ...

(Paseydonni'ni gázebi)

Sháhárler tim-tiris, jim-jirt dalalar,

Qaplap ketti, *qarabaraq, soralar*...

(Paseydonni'ni gázebi)

Qanı'nday shiraylı *she'ngel* gülleri,

Jupqa oramal jayıp ketkendeý qızlar.

(Búlbúl uyası)

Awırǵandı bálkim jániwar,
Dep suwlıqqa bayladı *andız*.

(Peri mingen at)

Ósimlik atamaları da qaraqalpaq tilindegi basqa leksikalıq birlikler sıyaqlı tuwra hám awıspalı mánilerde jumsaladı. I.Yusupov dóretpelerinde ósimlik atamalarınıń úsh túrli mánide qollanılǵanın kóremiz:

1. Tuwra mánide
2. Awıspalı mánide (kórkemlew quralları sıpatında)
3. Simvöllıq mánide (poetik obraz sıpatında)

1. Tuwra mánide qollanıwı. Ósimlik atamaları tuwra mánide kórkem ádebiyatta shıǵarma mazmunı menen baylanıslı bolǵan ósimliklerdi olardıń miywesı, olardan tayarlanǵan ónim, ósimlikler ósken orn, olar pisip jetilisetuǵın waqıt mánilerin sáwlelendirip keledi. Ósimlik atamaları óziniń semantikalıq strukturasında jasırınǵan mánilerden birin júzege shıǵarıp keledi [2]. Máselen:

Quslar qonıp, uship atır,
Qızǵaldaqlar ósip atır,
Aq selewdiń aydarınan,
Jel sıypalap esip atır.

(Bulaq)

Jaǵań jelkildeydi *qamis, urıqtan*,
Balalıq gezimdi oylap turıppan.

(Kegeyli)

Bul qatarlarda *qızǵaldaq, aq selew, qamis, urıq* sózleri ósimliktiń ózin ańlatıp kelgen. Al tómendegi qatarlarda ósimliktiń jemisin ańlatqan:

Bir kisi baratır *ǵarbız* kótergen

(Bir baxıtlı adam baratır)

Bir bala qıyqıwlap kiyatır maǵan.

- «Qostan *qawın* jesin» dep atır apam!

(Tallı jaǵıstası eske túsiriwler)

Bul qatarlarda *ǵarbız* hám *qawın* atamaları ósimliktiń miywesı mánisinde kelgen.

Qansha kóp tiyeseń *paxta, salıńdı*,
Bul jol sonsha ǵurǵınlatar halıńdı...

(Poezd emes eldiń dáwleti keldi)

Tashkent hám Nókistiń tayar jayları,

Sibirdiń kók súzgen *qaraǵayları*.

Ánjir, apelsini, hindi chayları,

Stanciyaña túser náwbeti keldi.

(Poezd emes eldiñ dáwleti keldi)

Bul jerde *paxta, salı, ánjir, apelsin, hindi chay* atamaları ónim mánisin ańlatıp tur.

Shayır qosıqlarında hár bir eldiñ ózine tán tábiyat gózzallıgın súwretlewde de ósimlik atamalarından ónimli paydalanğan. Máselen:

Men de sonday izlep sóz palın,

Biyik *lipalarğa* mineyin ...

(Sovet Bashqurtıstanına)

– Aytshı kóp jasağan taynapır *emen*,

Bunsha mıqlı sawlatlısañ ne degen?

(Tatarstan jollarında)

– Aytshı, sen, hawalı narat- *qarağay*,

Ne degen biyik hám dúziwseñ sonday?

(Tatarstan jollarında)

– Aytshı, suw boyında turğan *aq qayıñ*,

Ne degen dilbarsañ sen aynanayın?

(Tatarstan jollarında)

... Siz bálentte, jollar páste,

Kreshatik kashtanları.

(Kreshatik kashtanları)

Bul keltirilgen qatarlarda *lipa, emen, qarağay, aq qayıñ, kreshatik kashtanları* atamaların bayan etip atırğan waqıyağa sáykes qollanıw arqalı, sóz etilip atırğan eldiñ gózzal tábiyatın ele de tásirli etip jetkeriwge erise alğan.

2. I.Yusupov óz shıǵarmalarında ósimlik atamaların awıspalı mánide qollanılgan orınlar da jiyi ushırasadı:

Shayır da *gózası*, sol bir *jańǵaqtıñ*,

Oǵan pútkil dúnya óz oshaǵınday ...

(Shayır hám ájel)

Bilemiz aǵayın degen kisini,

Bazda janın saǵan suwırıp berer.

Qápelimde sál náirsege isinip,

Ǵıybat «*bes biyday*» ın quwırıp berer...

(Tallar japıraq tókti, urıqlar quwrap...)

Sen júriyseñ *zákiwan* bop ján-jaqta,

Sendey ballar kúnde barıp sallaqqa.

Ishek-qarın alıp sawda qılsa da.

Ata-ananıń awzına as salmaqta.

(Ómirbek laqqı)

Qosıq qılıp *aqbas penen jantaqtı*,
Geybirewler miynet etpey mal taptı.

(Sın kerek)

Salmadan suw aǵıp ótti sıldırlap,
Atqulaqlar ósek taqtı bildırlap,
Tek meshin irkilip, dedi olarǵa,
“Kim arqalı ósip turıpsız nurlap?”

(Rubayat)

Joqarıda keltirilgen qatarlarda *goza*, *janǵaq*, *besbiyday*, *zakiwan*, *aqbas*, *jantaq*, *atqulaq* atamaları tikkeley ósimlik ataması mánisinde emes awıspalı mánide qollanılǵan. Shayırdı *gozaga* teńegen bolsa, ózbekshe *janǵaq* sózin *gozanın* teregi mánisinde qollanǵan. Bul jerde *goza* sózin orınsız tákirarlamaw ushın da *janǵaq* sózi orınlı paydalanılǵan. *Besbiyday* ataması da biykarǵa qollanılmaǵan. Sebebi *besbiyday* jewge, hátteki ot-jemge de jaramsız ósimlik bolıp, «ǵıybat *besbiydayın* quwırıp berer» qatarı júdá óz ornında qollanılǵan. Jáne de xalıq arasında *besbiydaydın* tuqımın jegen adamdı jin uradı degen de túsinik bar. *Zakiwan* bolsa qańbaqtın sinonimi bolıp, bul jerde balanın hárjaqta qańǵırıp júrgenin *zakiwanǵa* megzetip súwretlegen. Al bunnan keyingi qatarlardaǵı *jantaq* penen *aqbas* sózleri «áytewir nárseni», «ne bolsa sonı» degen mánide jumsalǵan. Al sońǵı qatarlardaǵı *atqulaq* atamasın allegoriyalıq mánide beriw arqalı shayır ózine jaqsılıq qılǵan adamlardı da sırtınan sayatuǵın ósekshi adamlardıń obrazın sheber súwretlegen.

Shayır dóretpelerinde ósimlik atamaların óz pikirlerin, oy-sezimlerin obrazlı tásirli etip beriwde orınlı paydalanǵan. Máselen:

Jas *qamustın* japıraǵın,
Qayıq jasap ıǵayın,...

(Tilek)

Olar juldız bolıp shaqırar seni,
Júzer kók jiyekte aq jelqom bolıp,
Jumsaq tiyer *jiydenin* de tikenı,
Onı kútkeninde jasırınıp turıp....

(Ármanlar)

Balların qımtaǵan ana qolında,
Biysheklerin qımtap qawın pálegi ...

(Pálekli qosta túnew)

Samal oynap ústin ashıp ketkendey,
Jalańash teńkeyip uyqılar *ǵarbızlar*.

(Pálekli qosta túnew)

Bul qatarlarda shayır óz oy-pikirlerin sáwlelendiriwde *qamis, jiyde, biyshek, ġarbız* sózlerin sonday sheberlik penen paydalanġan. Bul orında shayır jaslıq waqtın eslewde, waqıya hádiyselerdi obrazlı etip súwretlewde ósimlik atamaların óz ornında qollana alġan.

3. Shayırđın ayırım qosıqlarında ósimlik atamalarınđ simvolikalıq tárizde de qollanılġan orınların kóremiz:

Tuwġan jer dep tar okopta,
Soldat oyġa talıp keter,
Kosmonavt ushar waqta,
Bir túp *juwsan* alıp keter.

(Saġalayaq)

Bir jaġım suw, bir jaġım shól bolmasa,
Jánnet qurıp berseń de men barmayman,
Ġúl hám *juwsan* iyisi ańqıp turmasa,
Ol jerde men qaraqalpaq bolmayman.

(Ómir saġan ashıqpan)

Bunda *juwsan* ósimligi tuwġan jerđ simvolı sıpatında qollanılġan.

Juwmaqlap aytqanda I.Yusupov shıġarmalarında ósimlik atamaların orınlı paydalana alġan. Olar awıspalı mánide de stillik jaqtan sheber qollanılġanın joqarıda kórip óttik.

Paydalanġan ádebiyatlar

1. Вахтиёр Вахшұллаевич Тоҳиров. О симликлар морфолоғияси. SCIENCE AND EDUCATION SCIENTIFIC JOURNAL. ISSN 21-81-0842. 2022 yil.
2. Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. Нөкис, «Билим», 1995; Абдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. Док. дисс. авторефераты, Нөкис, 2001; Убайдуллаев Б. Қарақалпақ классик шайырлары шығармаларының тилинде алмасықлар. Нөкис, «Билим», 2012; Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилинің фонетикалық хэм морфологиялық сыпатламасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2012.
3. Неъматова Г. Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари: тизими ва бадийий қўлланилиши. Филол. фан. номзоди. ...дис. автореферати. -Ташкент, 1998.
4. Өтемисов Ә. Қарақалпақ тилидағи фитонимларнинг тарихий-лингвистик таҳлили. Нукус 2020.